

Anna RATKE-MAJEWSKA

Uniwersytet Zielonogórski

ORCID: 0000-0003-0845-5061

## Rocznice jako przestrzeń konfliktu pamięci w państwach z doświadczeniem systemu niedemokratycznego i transformacji. Przypadek Polski, Hiszpanii i Chile: 2015–2025

**Streszczenie:** Artykuł analizuje rocznice jako przestrzeń konfliktu pamięci w latach 2015–2025 w trzech państwach doświadczonych przez reżimy niedemokratyczne i transformacje ustrojowe, czyli w Polsce, Hiszpanii i Chile. Celem badań było ukazanie, w jaki sposób wybrane rocznice historyczne stawały się narzędziem legitymizacji porządku demokratycznego oraz areną rywalizacji symbolicznej. Postawiono dwa pytania badawcze: (1) jakie wyróżnić można było podobieństwa i różnice w sposobach instytucjonalizacji oraz rytualizacji wybranych rocznic historycznych w Polsce, Hiszpanii i Chile w badanym okresie?; oraz (2) w jaki sposób ujęte w badaniu rocznice były wykorzystywane do podtrzymywania legitymizacji demokratycznego porządku politycznego oraz kiedy i dlaczego stawały się przestrzenią konfliktów pamięci i napięć tożsamościowych? Zastosowano metodę porównawczego studium przypadków i technikę analizy dokumentów, obejmującą oficjalne narracje państwowe i przekazy medialne. W badanych państwach rocznice pełniły funkcje upamiętniające, edukacyjne i legitymizacyjne, ale także stały się polem kontestacji. W Polsce i Chile rocznice intensyfikowały konflikty pamięci, podczas gdy Hiszpania wciąż operowała w modelu wyciszającym konflikty, choć coraz mniej skutecznie. We wszystkich przypadkach rocznice okazały się nie tylko formą pamięci instytucjonalnej, lecz także przestrzenią działania oddolnych aktorów i negocjowania znaczeń przeszłości.

**Słowa kluczowe:** rocznice, konflikt pamięci, polityka pamięci, Polska, Hiszpania, Chile

### Wprowadzenie

Dziedzictwo reżimów niedemokratycznych oraz skutki transformacji ustrojowych przez dekady mogą pozostawać ważkim problemem społecznym i politycznym we wspólnotach demokratycznych, zwłaszcza tam, gdzie trudne doświadczenia wciąż powracają jako palący problem współczesności. Szczególnie widoczne stało się to w państwach, które przeszły przez procesy demokratyzacji po latach silnych podziałów społecznych oraz przemocy wewnętrznej, takich jak Polska, Hiszpania czy Chile. W tego rodzaju podmiotach tożsamość polityczna i narodowa musiały zbudować się od nowa, wraz z postępującymi procesami przemian systemowych (zob. Marszałek-Kawa, Piechowiak-Lamparska, Ratke-Majewska, Wawrzyński, 2017). Aby zrozumieć dynamikę i społeczną istotę tych zmian warto z kolei – obok obserwacji innych zmiennych – zwrócić uwagę na rocznice historyczne. Jednym bowiem z kluczowych instrumentów kształtowania tożsamości zbiorowej i legitymizacji porządku politycznego są upamiętniające wybrane wydarzenia z przeszłości rocznice, które poprzez społeczne utrwalenie, przekształcenie w rytuał i narratywizację stają się ważnym narzędziem państwowej polityki pamięci. Co więcej, rocznice historyczne można jednocześnie rozpatrywać jako płaszczyznę konfliktu pamięci w zbiorowościach. To czyni je szczególnie istotnym poznawczo zagadnieniem.

Cel niniejszego artykułu stanowiło przedstawienie wyników analizy wybranych rocznic jako przestrzeni konfliktu pamięci w trzech państwach z doświadczeniem rządów niedemokratycznych i transformacji systemowej. Badanie skoncentrowało się na zidentyfikowaniu i porównaniu kierunków narracji pamięci, strategii rytualizacji oraz mechanizmów instytucjonalizacji rocznic w Polsce, Hiszpanii i Chile w latach 2015–2025. Zastosowana perspektywa czasowa pozwoliła ukazać aktualność konfliktów pamięci we wskazanych państwach, które po latach od przemian ustrojowych wciąż podnosiły istotne dla społeczeństwa wątki pamięci z lat rządów niedemokratycznych. Problematyka badawcza wyrażona została dwoma pytaniami – pierwszym o to, jakie wyróżnić można było podobieństwa i różnice w sposobach instytucjonalizacji oraz rytualizacji wybranych rocznic historycznych w Polsce, Hiszpanii i Chile w badanym okresie; oraz drugim, o sposób, w jaki ujęte w badaniu rocznice były wykorzystywane do podtrzymywania legitymizacji demokratycznego porządku politycznego oraz o to, kiedy i dlaczego stawały się przestrzenią konfliktów pamięci i napięć tożsamościowych.

W literaturze z zakresu nauk społecznych i humanistycznych znaleźć można zarówno rozważania na temat znaczenia rocznic historycznych jako cyklicznych, rytualnych praktyk stwarzających przestrzeń dla podtrzymywania, aktualizacji czy reinterpretacji opowieści o przeszłości wspólnoty (zob. między innymi: Nijakowski, 2006, s. 54–63; Nora 2009, s. 4–12; Connerton, 2012, s. 98–105; Assmann, 2013, s. 49, 80), jak i opisy zróżnicowanych strategii zarządzania pamięcią, które państwa z doświadczeniem systemów niedemokratycznych wdrażały w okresach transformacji systemowych. Takie analizy istnieją również w kontekście Polski, Hiszpanii i Chile (zob. między innymi: Aguilar, 2002; 2008, s. 417–433; Stern, 2010; Bernhard, Kubik, 2014, s. 60–84; Marszałek-Kawa, Piechowiak-Lamparska, Ratke-Majewska, Wawrzyński, 2017). Mimo jednak istnienia badań dotyczących powyższych zagadnień, wciąż brakuje pogłębionej, porównawczej analizy rocznic jako dynamicznej przestrzeni konfliktu pamięci w państwach postautorytarnych, uwzględniającej nie tylko instytucjonalne rozwiązania państw, ale też oddolne formy kontestacji i zmienność narracji w czasie. Ograniczony zakres mają zwłaszcza studia porównawcze, które łączyłyby doświadczenia państw z różnych kręgów kulturowych – Europy Środkowo-Wschodniej i Ameryki Łacińskiej – w celu wskazania uniwersalnych i specyficznych mechanizmów pamięci rocznicowej. Niniejsza publikacja ma za zadanie choć w pewnym stopniu wskazać lukę wypełnić.

Badanie przeprowadzono w oparciu o porównawcze studium przypadków trzech państw: Polski, Hiszpanii i Chile. Wykorzystano technikę analizy dokumentów, w szczególności oficjalnych przekazów władz oraz treści medialnych, dotyczących obchodów wybranych rocznic historycznych w latach 2015–2025. W badaniach uwzględniono podejmowane narracje pamięci, ze szczególnym uwzględnieniem obecnych w debacie publicznej konfliktów interpretacyjnych.

### **Rocznice w ujęciu badań nad pamięcią i polityką pamięci**

Podejścia teoretyczne, które omawiały problematykę rocznic, bardzo często odnosiły się do tematu konstruowania pamięci zbiorowej oraz relacji, jaka zachodzi pomiędzy jej budowaniem, a przekazywaniem treści kultury. Warto wskazać tu ujęcie niemieckie-

go historyka Jana Assmanna (2021), który wprowadził rozróżnienie pomiędzy pamięcią komunikatywną a kulturową, podkreślając, że to właśnie pamięć kulturowa – utrwalana w rytuałach, instytucjach i symbolach – decyduje o trwałości społecznego imaginarium. Brytyjski socjolog i antropolog społeczny Paul Connerton (2012) wskazywał z kolei, że społeczeństwa pamiętają głównie za pośrednictwem praktyk cielesnych i ceremonii upamiętniających, dzięki którym przeszłość zostaje zakotwiczona w doświadczeniu zbiorowym. Rocznice odgrywały zatem w jego teorii rolę mechanizmu utrwalającego wspólnotowe narracje, legitymizującego aktualny porządek i system wartości. Francuski historyk Pierre Nora (2009) ujmował rocznice podobnie – jako miejsca pamięci (*lieux de mémoire*), które w sytuacji zaniku środowisk pamięci stają się symbolicznymi punktami kondensacji pamięci zbiorowej. Ich funkcją jest nie tylko przypomnianie o przeszłości, ale jej selektywna reprezentacja i sakralizacja w przestrzeni publicznej.

Warto dodać, że badacze polityki pamięci podkreślali, iż rocznice są narzędziem nie tylko integracji, lecz także sporów o dominację symboliczną. W tym ujęciu pełnią one zadania legitymizacyjne, edukacyjne, kompensacyjne lub rozliczeniowe, zależnie od kontekstu historycznego i strategii przyjętych przez państwo (zob. między innymi: Nijakowski, 2006, s. 54–63; 2008; Ratke-Majewska, 2022). W kontekście niniejszego artykułu szczególnie istotne stało się postrzeganie rocznic jako narzędzi rytualnej legitymizacji i jednocześnie jako przestrzeni konfliktu pamięci, rozumianego jako „zderzenie różnych pamięci, którego wyraz stanowi kolizja różnorodnych narracji pamięci odnoszących się do tego samego obszaru tematycznego dotyczącego przeszłości czy funkcjonującego w pamięci minionego wydarzenia” (Ratke-Majewska, 2022, s. 69–70). Funkcje rocznic nie ograniczają się bowiem do upamiętniania – są one aktywnym mechanizmem produkcji znaczeń. W społeczeństwach z doświadczeniem systemów niedemokratycznych rocznice mogą więc zarówno konsolidować wspólnotę, jak i intensyfikować istniejące w niej podziały, stając się miejscem zderzenia konkurencyjnych narracji i interesów politycznych (bez względu na czas, jaki minął od momentu transformacji ustrojowej).

### Rocznice jako przestrzeń konfliktu pamięci w Polsce (2015–2025)

W latach 2015–2025 rocznice historyczne w Polsce stanowiły jedno z istotniejszych narzędzi państwowej polityki pamięci, będąc jednocześnie przestrzenią ożywionych sporów. Szczególnie wyraźnie zaznaczyło się to w odniesieniu do trzech dat symbolicznych: 1 sierpnia (wybuch powstania warszawskiego), 13 grudnia (wprowadzenie stanu wojennego) oraz 4 czerwca (I tura częściowo wolnych wyborów z 1989 roku). Każda z tych rocznic stawała się areną ścierania się konkurencyjnych narracji o przeszłości, w których ujawniały się nie tylko różne interpretacje wydarzeń historycznych, ale również odmienne wizje tożsamości zbiorowej i aksjologicznych podstaw wspólnoty politycznej.

Dominująca po 2015 roku narracja oficjalna, promowana przez rządzący obóz polityczny oraz instytucje (takie jak Instytut Pamięci Narodowej), opierała się na wyraźnie zarysowanym schemacie heroiczno-martyrologicznym. Przeszłość przedstawiana była jako sekwencja walki o niepodległość, w której kluczowe miejsce zajęli bohaterowie narodowi, ofiary systemu niedemokratycznego oraz postacie symbolizujące niezłom-

ność (niezłomną walkę z okupantem i systemem narzuconym siłą). Tak skonstruowana pamięć zbiorowa służyć miała nie tylko konsolidacji wspólnoty narodowej wokół wybranych wartości (patriotyzmu, poświęcenia, walki o niepodległość), ale również delegitymizacji alternatywnych wizji historii i kierunku przemian politycznych, który ustalono przy Okrągłym Stole (zob. Ratke-Majewska, 2022, s. 80–83, 127–130, 231–234, 310–315, 388–390).

W przypadku 1 sierpnia doszło do silnej instytucjonalizacji i rytualizacji pamięci jako heroicznej ofierze poniesionej w imię wolności. Wraz z otwarciem Muzeum Powstania Warszawskiego w roku 2004 i w latach prezydentury Lecha Kaczyńskiego (2005–2010), a także z wyraźną kontynuacją po roku 2015, polityka państwa położyła nacisk na afirmację bohaterstwa, niezłomności i męczeństwa uczestników zrywu, budując w ten sposób składowe mitu założycielskiego współczesnej Polski. Oparł się on na założeniu, że bez powstania warszawskiego nie byłoby po roku 1989 wolnej Polski. W konsekwencji, obchody rocznicowe zyskały wyraźnie sakralny charakter: organizowane były uroczyste msze, rekonstrukcje historyczne, marsze pamięci i apele poległych. Tworzące się w ten sposób rytuały służyły ugruntowaniu jednolitej narracji, w której poniesiona ofiara stała się nośnikiem legitymizacji tożsamości narodowej (*Wystąpienie...*, 2016; Leszkowicz, 2019; *Prezydent...*, 2021).

Z drugiej strony, obok dominującej narracji heroizującej pojawiały się głosy odmienne, często otwarcie krytyczne, które wskazywały na strategiczną niezasadność zrywu i jego tragiczne skutki dla ludności cywilnej. W tych alternatywnych ujęciach powstanie postrzegane było jako błąd dowódców i elit politycznych (w kontekście zarówno niewłaściwego przygotowania i poprowadzenia powstania, jak i w odniesieniu do samej decyzji o jego wybuchu) – błąd, za który nikt nie poniósł odpowiedzialności. Refleksja ta, najczęściej obecna w mediach, środowiskach akademickich i oddolnych inicjatywach, kontestowała apoteozę „ofiary” jako podstawy wspólnoty narodowej (Skarżyński, 2016; Bierzyński, 2017; Machcewicz, 2017, s. 52).

Równie intensywny obszar konfliktu pamięci stanowiła data 13 grudnia. Pierwszy z kierunków opowiadania o tym wydarzeniu, który jednoznacznie dominował po 2015 roku w oficjalnych wystąpieniach przedstawicieli władz i w przekazach Instytutu Pamięci Narodowej, przedstawiał stan wojenny jako akt zdrady narodowej, skierowany przeciwko wolnościowym dążeniom społeczeństwa i służący utrzymaniu steru rządów przez reżim niedemokratyczny. W tym ujęciu generał Wojciech Jaruzelski i jego współpracownicy stanowili symbol represji i politycznego wyrachowania, a ofiary stanu wojennego – męczenników walki o wolność i niepodległość. Instytucjonalne formy upamiętnienia przyjmowały formy oparte na sakralizacji ofiar (w takim duchu organizowano m.in. kampanie społeczne IPN pod hasłem „Zapał Światło Wolności”, przemarsze upamiętniające, przemówienia potępiające ówczesne elity władzy, wystawy edukacyjne i koncerty ku czci ofiar) (zob. między innymi: *Instytut...*, 2018; *13 grudnia...*, 2021; Ratke-Majewska, 2022, s. 312–315).

Drugi kierunek narracji, który po 2015 roku uległ zdecydowanemu wyparciu z przestrzeni instytucjonalnej (a przetrwał w refleksji niektórych środowisk intelektualnych oraz publicystycznych, ukazując trwałość pluralizmu interpretacyjnego), przedstawiał stan wojenny jako „mniejsze zło” i próbę zapobieżenia interwencji ZSRR (lub szerzej – wojsk Układu Warszawskiego). W tym ujęciu decyzja władz PRL jawiła się jako dra-

matyczny wybór mający na celu ograniczenie potencjalnego rozlewu krwi i zabezpieczenie dla funkcjonowania (lub nawet istnienia) państwa. Podkreślić warto, że spór pomiędzy wskazanymi orientacjami opowiadania o przeszłości ujawnił głęboki podział aksjologiczny: pomiędzy etyką heroicznego oporu (bez względu na cenę) a etyką pragmatycznego kompromisu. Państwowa rytualizacja tej rocznicy w latach 2015–2025 jednoznacznie opowiedziała się po stronie pierwszej z nich (Raina, 2019; Ratke-Majewska, 2022, s. 315–335).

Polem równie ostrego konfliktu pamięci w latach 2015–2025 była data 4 czerwca. W oficjalnym dyskursie polskiej prawicy data ta była degradowana, a nawet niejednokrotnie negowana jako rocznica godna państwowego upamiętnienia (co było konsekwencją postrzegania kompromisu Okrągłego Stołu i wyborów czerwcowych jako „zmowy elit”, „niedokończonej rewolucji” czy zdrady narodowej). Obok tego podejścia w przestrzeni publicznej obecne były jednak liczne inicjatywy, także instytucjonalne, które ukazywały dorobek Okrągłego Stołu i wybory roku 1989 jako wzorzec pokojowej transformacji oraz świadectwo politycznej dojrzałości społeczeństwa (warto zwrócić tu uwagę na obchody organizowane przez Europejskie Centrum Solidarności). Oba ujęcia funkcjonowały zatem w sferze instytucji państwa, współtworząc rozległą pulę narracji pamięci o tym wydarzeniu (Długosz, 2019; Mazur, 2022; *W samo...*, 2025).

Dokonująca się w analizowanym okresie rytualizacja rocznic sprawiła, że w znaczącej liczbie przypadków obchody rocznicowe nabrały charakteru quasi-religijnego, stając się jednocześnie narzędziem walki partyjnej i areną demonstracji poparcia politycznego. Dostrzegalna była centralizacja obchodów, silna obecność instytucji państwowych i symboli narodowych. Dużą rolę odgrywały też media publiczne, które transmitowały uroczystości, emitowały filmy dokumentalne i reportaże, a także popularyzowały specjalne audycje edukacyjne. Pamięć została w ten sposób zmediatyzowana, a zarazem podporządkowana celom pedagogicznym – wzmacnianiu pożądaney wersji przeszłości wśród obywateli, zwłaszcza z młodego pokolenia. Poprzez dobór bohaterów rocznice definiowały ponadto, kto należy do wspólnoty, a kto jest poza nią, stając się tym samym narzędziem politycznej inkluzji i ekskluzji. Ich zadaniem była więc mobilizacja obywateli, zarówno w wymiarze emocjonalnym, jak i politycznym.

Analiza obchodów rocznicowych w Polsce po 2015 roku dowiodła, że nie były one wyłącznie aktem upamiętnienia przeszłości, lecz stanowiły dynamiczne narzędzie polityki symbolicznej. Konflikt pamięci nie ograniczył się bowiem do treści historycznych, lecz dotyczył fundamentów współczesnego ładu aksjologicznego i obywatelskiego. Rocznic funkcjonowały w tym kontekście jako oś narracyjnego konfliktu o sens przeszłości i prawa do jej interpretacji, czyniąc z pamięci przestrzeń nieustającej rywalizacji o legitymizację polityczną i moralną.

### **Rocznice jako przestrzeń konfliktu pamięci w Hiszpanii (2015–2025)**

W hiszpańskim krajobrazie pamięci zbiorowej dwie daty odegrały szczególną rolę jako symbole okresu przejścia od dyktatury do demokracji: 20 listopada, czyli rocznica śmierci generała Francisco Franco i José Antonio Primo de Rivera (założyciela narodowo-syndykalistycznej partii politycznej Falanga), oraz 6 grudnia, Dzień Kon-

stytucji z 1978 roku. Choć obie daty niosły diametralnie różne treści i pełniły odmienne funkcje, to stały się wyrazistymi przykładami rocznic stanowiących przestrzeń konfliktu pamięci, w której ścierają się konkurencyjne narracje, praktyki rytualne i formy instytucjonalizacji.

Rocznica 20 listopada, formalnie nieuznawana przez państwo demokratyczne, pozostała datą centralną dla hiszpańskiej skrajnej prawicy. Jej reprezentanci mogli wtedy upamiętniać aż dwie kluczowe dla swej ideologii osoby. To uczyniło z owej podwójnej rocznicy dzień silnie naładowany symbolicznie oraz głęboko zakorzeniony w pamięci i tradycji zwycięzców hiszpańskiej wojny domowej (Aguilar, 2002). Co roku na cześć tej daty środowiska prawicowe, takie jak Fundación Nacional Francisco Franco, a także skrajnie prawicowa partia VOX i organizacje falangistowskie, organizowały marsze, msze oraz manifestacje, eksponując symbole narodowo-katolickie, podtrzymując kult frankizmu, a także odwołując się do idei zjednoczonej Hiszpanii. Taki stan trwał przez dekady (Junquera, 2015; Goldberger, 2022, s. 232–244).

Miejszem nadrzędnym dla upamiętniania rocznicowego dnia 20 listopada była Dolina Poległych (Valle de los Caídos), czyli mauzoleum zbudowane na polecenie F. Franco, który spoczął tam w 1975 roku obok J. A. Primo de Rivery. Mimo tego, że w 2019 roku miejsce pochówku dyktatora zniknęło z Valle de los Caídos, to sam kompleks – obecnie Valle de Cuelgamuros – pozostał przedmiotem sporu symbolicznego. Nowe znaczenie edukacyjne i demokratyczne Doliny, wprowadzone ustawą z 2022 roku i nastawione na opowiedzenie historii wojny domowej, dyktatury oraz trudnego procesu pojednania, nie zatartło zatem wcześniejszego, frankistowskiego dziedzictwa tego miejsca (Zielińska-Sąsiada, 2025; *Ley 20/2022...*, 2022). Jak wskazała reporterka Katarzyna Kobylarczyk, autorka książki *Strup. Hiszpania rozdrapuje rany*: „Do Cuelgamuros wciąż przyjeżdżają ludzie, którzy unoszą ręce w faszystowskim pozdrowieniu” (Furdyna, 2025).

Obchodzony z kolei w Hiszpanii 6 grudnia Dzień Konstytucji (Día de la Constitución), chociaż stanowi oficjalne święto państwowe, w latach 2015–2025 pozostawał w dużej mierze rytuałem elitarnym i centralistycznym. Proponowane w związku z tą datą akty upamiętniania, skoncentrowane na wydarzeniach organizowanych w Kongresie Deputowanych i wiążące się z udziałem najwyższych władz oraz z przemówieniami, paradami, wystawami i działaniami zorientowanymi na edukację społeczną, promowały konstytucję jako symbol stabilizacji oraz znak pojednania okresu transformacji. Jednocześnie zaznaczyć trzeba, że rocznica ta od lat borykała się z deficytem społecznej legitymizacji, zwłaszcza w regionach o silnej tożsamości autonomicznej, takich jak Katalonia czy Kraj Basków. To skutkowało brakiem partycypacji części społeczeństwa w obchodach oraz ich krytyką ze strony ruchów regionalnych, które w konstytucji (postrzeganej jako narzędzie centralistyczne i ograniczające aspiracje regionalne) widziały „zamrożony kompromis” z czasów przemian systemowych. Dla wielu środowisk autonomicznych ustawa zasadnicza z 1978 roku stała się zatem nie symbolem zakończenia frankizmu, lecz dowodem jego kontynuacji pod pozorem zgody. W efekcie, w debacie publicznej pojawiały się postulaty nowego „paktu konstytucyjnego”, otwartego na pluralizm i pamięć zbiorową nieograniczoną przez spuściznę frankistowską (Del Pozo, 2018; Álvarez Patilla, 2024; *Quién...*, 2024).

Wskazać należy, że jednym z narzędzi redefinicji rocznic historycznych w Hiszpanii były akty normatywne. Granice prawne hiszpańskiej polityki pamięci wyznaczyły



kolejno: ustawa z 2007 roku (*Ley de Memoria Histórica*) oraz jej następczyni – ustawa z 2022 roku (*Ley de Memoria Democrática*). Ustawa z 2007 roku stanowiła podstawę dla uznania i wsparcia ofiar frankizmu, lecz była ograniczona w skutkach. W wielu środowiskach zarzucano jej, że wprowadzone przez nią rozwiązania były połowiczne (brak potępienia dyktatury, brak penalizacji osób winnych represji) i w rzeczywistości sprzyjały konserwowaniu frankizmu. Inni z kolei formułowali zarzuty między innymi dzielenia ofiar na lepsze (republikańskie) i gorsze (frankistowskie), czy ukrywania zbrodni republikańskich (Ratke, 2007, s. 337–356). Ustawa z 2022 roku przyniosła z kolei głębsze zmiany. Zakazała gloryfikacji reżimu, zobowiązała się wspierać ekshumacje ofiar, budując jednocześnie podłoże dla prowadzenia badań i działań edukacyjnych oraz nałożyła obowiązek zmiany statusu frankistowskich miejsc pamięci (tak jak w przypadku Valle de Cuelgamuros) (Jones, 2025; *Ley 20/2022...*, 2022). Ustawa stanowiła odpowiedź na ograniczoną skuteczność poprzedniczki, przez co spotkała się z ostrym sprzeciwem przede wszystkim prawicy, oskarżającej ją o ideologizację historii, wymazywanie części prawdy o wojnie domowej i prowadzenie polityki zemsty (Stasiński, 2022). Ustawa o pamięci demokratycznej wpisała się tym sposobem w trwający w Hiszpanii konflikt pamięci, umieszczając rocznice w ramy rywalizacji międzypartyjnej oraz starć zachodzących pomiędzy oficjalną narracją państwową a kontrnarracjami pamięci.

Powyższe rozważania wskazują, iż rocznice w państwie hiszpańskim w latach 2015–2025 stanowiły dynamiczną przestrzeń konfrontacji narracji pamięciowych, w której instytucjonalizacja historii ścierała się z równoległą, także oddolną, reinterpretacją przeszłości. Wysoki stopień upolitycznienia obchodów rocznicowych sprawił, że zarówno 6 grudnia, jak i 20 listopada wykorzystywane były jako okazje do wzmożonej reprodukcji konkurencyjnych narracji. Lewica (PSOE, Unidas Podemos) podejmowała narrację demokratyzacji, legitymizując konstytucję jako symbol przejścia od dyktatury do pluralistycznej demokracji. Prawica (Partido Popular) podkreślała konsensualny charakter transformacji, eksponując jedność konstytucyjną. Z kolei skrajna prawica (VOX) krytykowała próby ideologizacji historii przez lewicę i broniła prawa do afirmatywnej pamięci o F. Franco i J. A. Primo de Riverze.

Co więcej, w badanym okresie zaobserwować można było wyraźną asymetrię pomiędzy rocznicami o statusie państwowym a tymi o charakterze nieformalnym. 6 grudnia obchodzony był jako oficjalne święto państwowe, z udziałem najwyższych organów władzy. Akty upamiętniania tej rocznicy przyjmowały w związku z tym charakter sformalizowany i były transmitowane przez media publiczne. To z kolei określało wymiar edukacyjny tej daty – przekazom z uroczystości związanych z konstytucją towarzyszyły treści mające kształtować wśród obywateli określone postawy prodemokratyczne. Formalnie nieobchodzony przez państwo 20 listopada pozostawał natomiast datą ważną dla środowisk neofrankistowskich, organizujących marsze, msze, wiece, czy też inne praktyki o charakterze pozapaństwowym. Ich działania wzbudzały społeczne dyskusje, w które szczególnie zaangażowane były organizacje przywołujące pamięć o ofiarach frankizmu (Andrés Llamas, 2022; Morel, 2025).

Warto ponadto podkreślić, iż rocznice w Hiszpanii były silnie osadzone w przestrzeni symbolicznej. Przestrzenie te – takie jak Kongres Deputowanych, Valle de Cuelgamuros, pomniki, cmentarze czy dawne więzienia – stawały się arenami rytualizacji pamięci. Ustawa o pamięci demokratycznej z 2022 roku zakazała gloryfikacji frankizmu w sferze

publicznej oraz zobowiązała państwo do przekształcenia dawnych miejsc kultu dyktatury w miejsca edukacji. Jednocześnie w wielu gminach nadal istniały pomniki lub nazwy ulic odwołujące się do reżimu, co generowało lokalne konflikty i opór wobec obranego przez władze centralne kierunku polityki pamięci (*Varias...*, 2022; Fernández Rubio, Borraz, 2024).

Cechy obchodów rocznicowych w Hiszpanii w latach 2015–2025 dowiodły ich nie-spójnego, tworzącego podziały i głęboko politycznego charakteru. Rocznice działały jako narzędzia reprodukcji sporów historycznych, ujawniając trwałość rozłamu pomiędzy pamięcią demokratyczną a nostalgią za autorytarnym porządkiem. Ich analiza potwierdziła, że w społeczeństwie hiszpańskim, doświadczonym systemem niedemokratycznym i transformacją, rocznice nie były jedynie kalendarzowym wspomnieniem przeszłości, lecz aktywnym polem dla konfliktu pamięci.

### **Rocznice jako przestrzeń konfliktu pamięci w Chile (2015–2025)**

Zamach stanu z 11 września 1973 roku, w wyniku którego obalono demokratycznie wybranego socjalistycznego prezydenta Salvadora Allende, a w Chile rozpoczęła się dyktatura wojskowa generała Augusto Pinocheta, uznać należy za jeden z najważniejszych i zarazem najbardziej polaryzujących wydarzeń w chilijskiej pamięci zbiorowej (Read, Wyndham, 2016). Rocznicą puczu we współczesnym Chile stała się więc nie tylko dniem upamiętnienia ofiar przemocy państwowej, lecz także przestrzenią rywalizacji przeciwstawnych narracji tożsamościowych i politycznych, których zderzenie było szczególnie widoczne w ostatnich latach, także w badanej dekadzie 2015–2025. Na dostrzegalność sporu w analizowanym okresie znacząco wpłynęła 50. rocznica zamachu stanu, która przypadła na rok 2023. Była ona momentem kulminacyjnym, który znacząco zmobilizował wszystkie strony konfliktu pamięci. W przestrzeni publicznej Chile z jednej strony wyraźnie zaznaczały się uroczystości upamiętniające ofiary, oficjalne ceremonie władz, tworzone przez instytucje wystawy, wykłady i przemówienia (w tym prezydenta Gabriela Borica), z drugiej – publiczne kontrowersje i krytyka ze strony środowisk konserwatywnych, które oskarżały rząd o ideologiczne zawłaszczenie przeszłości (*Actividades*, 2023; *Presidente...*, 2023; *50 años...*, 2024).

Wskazać należy, iż w badanych latach w przestrzeni publicznej Chile funkcjonowały przede wszystkim dwa konkurencyjne modele narracyjne. Pierwszy, wspierany głównie przez instytucje demokratycznego państwa oraz organizacje społeczne, skupiał się na ofiarach reżimu i naruszeniach praw człowieka, prawdzie i pojednaniu, silnie akcentując potrzebę sprawiedliwości historycznej i konieczność ukarania winnych. Narracja ta była silnie zakorzeniona w działaniach takich instytucji jak np. Museo de la Memoria y los Derechos Humanos czy Villa Grimaldi – miejscach, które stały się nie tylko archiwami cierpienia, ale i ośrodkami edukacji obywatelskiej.

Z drugiej strony funkcjonowała narracja alternatywna, w której zamach stanu z roku 1973 był interpretowany (bez względu na ocenę skutków społecznych) jako ratunek przed chaosem lub konieczny krok w kierunku przywrócenia porządku. W tym ujęciu eksponowano kryzys polityczny, społeczny i gospodarczy ostatnich miesięcy rządów S. Allende, destabilizację wynikającą z wprowadzenia porządku socjalistycznego



w Chile w latach 1970–1973 oraz zagrożenie komunizmem. Wskazane elementy, według przedstawicieli tej perspektywy, uzasadniały działania wojska. W podejściu tym, obecnym m.in. w prawicowych mediach i wypowiedziach niektórych polityków, utrzymywano ponadto, że liberalno-lewicowe elity władzy dążą do zagrabienia historii (*Renuncia...*, 2018; *50 años...*, 2024; del Valle Orellana, 2018, s. 301–322).

Co warto podkreślić, konflikt pamięci w Chile nie ograniczył się do sporów o interpretację wydarzeń. Manifestował się także fizycznie w przestrzeni miejskiej (np. przez transparenty czy dewastację tablic pamiątkowych), jak i symbolicznie (w sferze kultury czy polityki). Dla przykładu, dzień przed obchodami 50. rocznicy zamachu stanu, prezydent Chile Gabriel Boric wziął udział w marszu organizacji skupiających rodziny osób zabitych z przyczyn politycznych, zatrzymanych przez reżim frankistowski i od tego czasu zaginionych (*detenidos y desaparecidos*) oraz ludzi torturowanych, podczas którego doszło do zakłóceń porządku i aktów wandalizmu (które G. Boric potępił). Z uwagi na charakter i przebieg wydarzenia, jego udział w manifestacji był krytykowany, również w kręgach politycznych. Uznano to za dowód jego niekompetencji jako prezydenta wszystkich Chilijczyków, zobowiązanego do utrzymywania porządku publicznego (Romero, 2023).

Odnosząc się do kwestii metod upamiętniania zamachu, wskazać należy, że władze chilijskie w latach 2015–2025 konsekwentnie rozwijały strategię rytualizacji tej rocznicy jako nie tylko dnia pamięci, ale i przestrogi. 11 września traktowano jako datę intensywnych napięć emocjonalnych, symbolicznych i politycznych. Dla jednych był to bowiem czas żałoby i zadumy, który dla innych stawał się dniem odnowienia tożsamości obywatelskiej, a dla jeszcze innych był okazją do wyrażenia swoich aktualnych przekonań politycznych i społecznych. W konsekwencji obchody rocznicy puczu były bardzo zróżnicowane – od oficjalnych ceremonii państwowych, przez marsze pamięci, aż po kontrmanifestacje grup uzasadniających konieczność podjęcia przemocy państwowej lub broniących dorobku rozwiązań gospodarczych okresu A. Pinocheta. Wielość form upamiętniania nie negowała jednakże wymiaru edukacyjnego tej rocznicy. Funkcję edukacji społecznej (i demokratycznej) realizowano poprzez instytucje i przekazy medialne, gdzie często pojawiał się motyw pamięci jako obowiązku, wsparcia o narracje ofiar.

### Podsumowanie i wnioski

Analiza porównawcza przypadków Polski, Hiszpanii i Chile ukazała zarówno strukturalne podobieństwa, jak i istotne różnice w zakresie instytucjonalizacji, budowania symboliki oraz wyrażania sprzeciwu wobec upamiętniania wybranych rocznic historycznych. Po pierwsze, we wszystkich analizowanych państwach rocznice pełniły funkcję rytualnego potwierdzenia ładu demokratycznego, służąc pedagogizacji obywateli i symbolicznemu oddzieleniu się od przeszłości niedemokratycznej. Utrwalane były narracje o przejściu od dyktatury do demokracji, w których rocznice stanowiły symboliczny wyraz tej transformacji. Po drugie, w badaniu ujawnił się potencjał wybranych rocznic do stawiania się przestrzenią kontestacji pamięci. Zauważono, że ów potencjał zależał od trzech czynników – stopnia rozliczeń z przeszłością, domi-

nujących narracji tożsamościowych oraz poziomu instrumentalizacji rocznic przez aktorów politycznych. Tym sposobem dostrzeżono, iż Polska i Chile uzewnętrzniały większą dynamikę konfliktu pamięci, Hiszpania natomiast – mimo zmian – wciąż operowała w modelu wyciszającym konflikty, choć coraz mniej skutecznie. Wątpliwie nadto zauważyć, że wspólnym mianownikiem wszystkich przypadków pozostawało to, że rocznice nie były jedynie ogólnie ustalonymi narzędziami transmisji polityki pamięci, ale także polem działania oddolnych ruchów społecznych, rodzin ofiar, organizacji praw człowieka i środowisk lokalnych, które wносиły alternatywne głosy do debaty publicznej. Rocznice w Polsce, Hiszpanii i były więc w stanie Chile z jednej strony wzmocnić porządek demokratyczny, z drugiej natomiast stanowiły barometr napięć społecznych i politycznych, sygnalizując stopień (nie)zakończenia transformacji pamięciowej i tożsamościowej.

Konkludując, zaprezentowana analiza ukazała, iż rocznice historyczne w państwach po transformacji ustrojowej nie są jedynie neutralnymi datami w kalendarzu. Stanowią one istotny komponent polityki pamięci, narzędzie legitymizacji, edukacji i tożsamości zbiorowej, a jednocześnie pole konfliktu symbolicznego. Ich analiza odsłaniać może mechanizmy walki o władzę nad pamięcią, pokazując w jaki sposób przeszłość jest w stanie stawać się zasobem polityki współczesnej.

### Bibliografia

- 13 grudnia zapłonęło Światło Wolności, 13.12.2021, Instytut Pamięci Narodowej, <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/155843,Zapal-Swiatlo-Wolnosci-13-grudnia-2021-godz-1930.html>, 03.07.2025.
- 50 años después golpe en la memoria (2024), red. A. Carvajal, T. Sánchez, Museo Histórico Nacional, Santiago de Chile, <https://www.mhn.gob.cl/publicaciones/50-anos-despues-golpe-en-la-memoria>, 15.07.2025.
- Actividades (2023), *Cincuenta Años del Golpe de Estado 1973–2023*, <https://50.cultura.gob.cl/actividades/>, 15.07.2025.
- Aguilar P. (2002), *Memory and Amnesia: The Role of the Spanish Civil War in the Transition to Democracy*, Berghahn Books, New York.
- Aguilar P. (2008), *Transitional or Post-transitional Justice? Recent Developments in the Spanish Case*, „South European Society & Politics”, nr 13(4), s. 417–433.
- Álvarez Patilla D., *Las mejores imágenes de los actos del Día de la Constitución Española*, 06.12.2024, RTVE.es, <https://www.rtve.es/noticias/20241206/dia-constitucion-espanola-2024-mejores-imagenes-actos-conmemorativos/16361698.shtml>, 08.07.2025.
- Andrés Llamas M. Á., *La Ley de Memoria Democrática: un sólido avance para España*, 15.11.2022, Diritti Comparati, <https://www.diritticomparati.it/la-ley-de-memoria-democratica-un-solido-avance-para-espana/>, 10.07.2025.
- Assmann A. (2013), *Miedzy historią a pamięcią. Antologia*, red. M. Saryusz-Wolska, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Assmann J. (2021), *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, tłum. A. Kryczyńska-Pham, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Bernhard M., Kubik J. (2014), *Roundtable Discord: The Contested Legacy of 1989 in Poland*, w: *Twenty Years After Communism*, red. M. Bernhard, J. Kubik, Oxford University Press, New York, s. 60–84.

- Bierzyński J., *Powstanie Warszawskie to klęska, czyli zrywów mamy już dosyć*, 06.10.2017, Portal i.pl, <https://i.pl/powstanie-warszawskie-to-kleska-czyli-zrywow-mamy-juz-dosyc/ar/12555204>, 26.06.2025.
- Connerton P. (2012), *Jak społeczeństwa pamiętają*, tłum. M. Napiórkowski, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Del Pozo Ó., *Los actos del 40 aniversario de la Constitución, en imágenes*, 06.12.2018, El País, [https://elpais.com/elpais/2018/12/06/album/1544091431\\_265712.html](https://elpais.com/elpais/2018/12/06/album/1544091431_265712.html), 08.07.2025.
- del Valle Orellana N. (2018), *Memorias de la (pos)dictadura: prácticas, fechas y sitios de memoria en el Chile reciente*, „Revista Mexicana de Ciencias Políticas y Sociales”, nr 232, s. 301–322.
- Długosz D., *Rocznica wyborów 4 czerwca nie będzie świętem państwowym. Dlaczego?*, 17.05.2019, Newsweek.pl, <https://www.newsweek.pl/polska/polityka/rocznica-wyborow-4-czerwca-nie-będzie-swiętem-państwowym-dlaczego/7c32pgq>, 07.07.2025.
- Fernández Rubio J., Borraz M., *El Gobierno prepara un decreto para obligar a retirar los símbolos franquistas “contrarios a la memoria”*, 06.10.2024, elDiario.es, [https://www.eldiario.es/cantabria/gobierno-prepara-decreto-obligar-retirar-simbolos-franquistas-contrarios-memoria\\_1\\_11655672.html](https://www.eldiario.es/cantabria/gobierno-prepara-decreto-obligar-retirar-simbolos-franquistas-contrarios-memoria_1_11655672.html), 10.07.2025.
- Furdyna M., *Pół wieku po śmierci generała Franco Dolina Poległych wciąż wywołuje emocje*, 01.04.2025, Polska Agencja Prasowa, <https://www.pap.pl/aktualnosci/pol-wieku-po-smierci-generala-franco-dolina-polegnych-wciaz-wywołuje-emocje-nasze-wideo>, 08.07.2025.
- Goldberger T. J. (2022), *Memory Surrounding a Mausoleum: Transforming Spain’s Valley of the Fallen Into a Site of Conscience*, „Space and Culture”, nr 25/2, s. 232–244.
- Instytut Pamięci Narodowej uczcił ofiary stanu wojennego, 11.12.2018, Instytut Pamięci Narodowej, <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/61939,Instytut-Pamieci-Narodowej-uczci-ofiary-stanu-wojennego.html>, 03.07.2025.
- Jones S., *‘Closing the circles of pain’: Franco victims finally come home as 50th anniversary of dictator’s death looms*, 16.03.2025, The Guardian, <https://www.theguardian.com/law/2025/mar/16/franco-victims-50th-anniversary-dictator-spain-civil-war>, 09.07.2025.
- Junquera N., *¿Quién pone flores frescas en la tumba de Franco?*, 20.11.2015, El País, [https://elpais.com/politica/2015/10/28/actualidad/1446061476\\_183076.html?flow=20n\\_eta](https://elpais.com/politica/2015/10/28/actualidad/1446061476_183076.html?flow=20n_eta), 08.07.2025.
- Leszkowicz T., *Pamięć o powstaniu warszawskim – co zmieniło się przez 15 ostatnich lat?*, 30.07.2019, Histmag.org, <https://histmag.org/Pamiec-o-powstaniu-warszawskim-co-zmienilo-sie-przez-15-ostatnich-lat-19133>, 26.06.2025.
- Ley 20/2022, de 19 de octubre, de Memoria Democrática (2022), Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado, <https://www.boe.es/eli/es/l/2022/10/19/20/con>, 08.07.2025.
- Machcewicz P. (2017), *Muzeum, Znak Horyzont*, Kraków.
- Marszałek-Kawa J., Piechowiak-Lamparska J., Ratke-Majewska A., Wawrzyński P. (2017), *The Politics of Memory in Post-Authoritarian Transitions, Volume One: Case Studies*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne.
- Mazur K., *Defekty legendy założycielskiej. Dlaczego 4 czerwca 1989 roku do dziś nas dzieli?*, 03.06.2022, Wszystko Co Najważniejsze, <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/krzysztof-mazur-dlaczego-4-czerwca-1989-roku/>, 07.07.2025.
- Morel S., *Spain approached 50th anniversary of Franco’s death divided*, 12.01.2025, Le Monde, [https://www.lemonde.fr/en/international/article/2025/01/12/spain-approached-50th-anniversary-of-franco-s-death-divided\\_6736976\\_4.html](https://www.lemonde.fr/en/international/article/2025/01/12/spain-approached-50th-anniversary-of-franco-s-death-divided_6736976_4.html), 10.07.2025.
- Nijakowski L. M. (2006), *Baron Münchhausen, czyli o polskiej polityce pamięci*, „Przegląd Polityczny”, nr 75, s. 54–63.

- Nijakowski L. M. (2008), *Polska polityka pamięci. Esej socjologiczny*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Nora P. (2009), *Między pamięcią i historią: Les lieux de Mémoire*, „Tytuł roboczy: Archiwum”, nr 2, s. 4–12.
- Presidente de la República Gabriel Boric Font lidera acto central en Conmemoración de los 50 años del Golpe de Estado*, 11.09.2023, Gobierno de Chile, <https://prensa.presidencia.cl/comunicado.aspx?id=251146>, 15.07.2025.
- Prezydent Duda do powstańców warszawskich: Było warto*, 30.07.2021, „Rzeczpospolita”, <https://www.rp.pl/wydarzenia/art18449221-prezydent-duda-do-powstancow-warszawskich-bylo-warto>, 26.06.2025.
- Quién acude y quién se ausenta en el acto oficial por el Día de la Constitución*, 06.12.2024, 20minutos, <https://www.20minutos.es/noticia/5661299/0/la-constitucion-cumple-46-anos-quien-acude-y-quien-se-ausenta-de-los-actos-de-la-celebracion-oficial/>, 08.07.2025.
- Raina P. (2019), *Zdrada czy konieczność? Jaruzelski i inni przed sądem*, vol. I–II, Biblioteczka Myśli Polskiej, Warszawa.
- Ratke A. (2007), *Polityka historyczna Hiszpanii widziana przez pryzmat ustawy o pamięci historycznej z 2007 roku*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 17, s. 337–356.
- Ratke-Majewska A. (2022), *Konflikt pamięci. Polska po przemianach systemowych 1989 roku*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.
- Read P., Wyndham M. (2016), *Narrow But Endlessly Deep: The Struggle for Memorialisation in Chile Since the Transition to Democracy*, ANU Press, Canberra.
- Renuncia ministro en Chile tras cuestionar museo que recuerda a víctimas de Pinochet*, 13.08.2018, Granma.cu, <https://www.granma.cu/mundo/2018-08-13/renuncia-ministro-en-chile-tras-cuestionar-museo-que-recuerda-a-victimas-de-pinochet>, 15.07.2025.
- Romero M. C., *Las críticas que dejó la participación del Presidente en romería y la defensa del Gobierno*, 11.09.2023, Emol.com, <https://www.emol.com/noticias/Nacional/2023/09/11/1106821/reacciones-participacion-presidente-manifestacion.html>, 15.07.2025.
- Skarżyński S., *Partia kradnie pamięć*, 1.08.2016, OKO.press, <https://oko.press/partia-kradnie-pamiec>, 26.06.2025.
- Stasiński M., *Hiszpania: awantura w parlamencie wokół ustawy o pamięci historycznej. Rozliczy władze sprzed lat za „brudną wojnę” z ETA?*, 16.07.2022, Wyborcza.pl, <https://wyborcza.pl/7,75399,28695152,hiszpania-awantura-w-parlamencie-po-przeglosowaniu-ustawy-o.html>, 09.07.2025.
- Stern S. J. (2010), *Reckoning with Pinochet. The Memory Question in Democratic Chile, 1989–2006*, Duke University Press, Durham.
- Varias manifestaciones celebrarán el 20N y el Gobierno les recuerda el cumplimiento de la Ley de Memoria Democrática*, 18.11.2022, Europa Press, <https://www.europapress.es/madrid/noticia-varias-manifestaciones-celebraran-20n-gobierno-les-recuerda-cumplimiento-ley-memoria-democratica-20221118130255.html>, 10.07.2025.
- W samo południe / spacery subiektywne po wystawie stałej* (2025), Europejskie Centrum Solidarności, <https://ecs.gda.pl/wydarzenia/w-samo-poludnie-2025/>, 07.07.2025.
- Wystąpienie prezydenta w 72. rocznicę Powstania Warszawskiego*, 30.07.2016, Prezydent.pl, <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/wystapienia/wystapienie-prezydenta-w-72-rocznice-powstania-warszawskiego,3272>, 26.06.2025.
- Zielińska-Sąsiada I., *Od Mauzoleum Franco do miejsca pamięci. Nowa historia Doliny Poległych*, 31.03.2025, Onet.pl, <https://www.onet.pl/styl-zycia/iwona-zielinska-sasiada/krzyz-zostaje-historia-sie-zmienia-nowe-oblicze-valle-de-cuelgamuros/vce4c75,30bc1058>, 08.07.2025.

## **Anniversaries as a Space of Conflict of Memory in Countries with Experience of Undemocratic Systems and Transition. The Case of Poland, Spain, and Chile: 2015–2025**

### **Summary**

The article analyzes anniversaries as a space of conflict of memory in the years 2015–2025 in three countries that have experienced undemocratic regimes and political transformations, i.e., Poland, Spain, and Chile. The study aimed to show how selected historical anniversaries became a tool for legitimizing the democratic order and an arena for symbolic rivalry. Two research questions were posed: (1) What similarities and differences can be identified in how selected historical anniversaries were institutionalized and ritualized in Poland, Spain, and Chile during the period under study? and (2) how were the anniversaries included in the survey used to maintain the legitimacy of the democratic political order, and when and why did they become a space for conflicts of memory and identity tensions? A comparative case study method and document analysis technique were used, covering official state narratives and media reports. In the countries studied, anniversaries served commemorative, educational, and legitimizing functions, but also became a field of contestation. In Poland and Chile, anniversaries intensified conflicts of memory, while Spain continued to operate in a model of conflict suppression, albeit with decreasing effectiveness. In all cases, anniversaries proved to be not only a form of institutional memory, but also a space for grassroots actors to act and negotiate the meanings of the past.

**Key words:** anniversaries, conflict of memory, politics of memory, Poland, Spain, Chile.

### **Wkład autorów (Author Contributions)**

Konceptualizacja (Conceptualization): Anna Ratke-Majewska

Zestawienie danych (Data curation): Anna Ratke-Majewska

Analiza formalna (Formal analysis): Anna Ratke-Majewska

Piśmiennictwo – oryginalny projekt (Writing – original draft): Anna Ratke-Majewska

Piśmiennictwo – sprawdzenie i edytowanie (Writing – review & editing): Anna Ratke-Majewska

Sprzeczne interesy: Autorka oświadczyła, że nie istnieją żadne sprzeczne interesy.

(Competing interests: The author have declared that no competing interests exist)

